

GRAŻYNA AONDO-AKAA

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Teatr jako przestrzeń samorealizacji osób z niepełnosprawnością ruchową

Theater as a space for self – realisation of people with physical disability

This article shows, how a person with a physical disability can realize himself through a variety of theatrical activities. The article emphasizes therapeutic meaning of theater in process of rehabilitation. The article also points out that physical disability does not determine lack of acting talent. There have been shown spaces and possibilities of theatrical self-realization in spite of limited mobility. There are also noted examples of good practice related to the theater of people with physical disability.

Keywords: theater, theater – therapy, physical disability, self – realisation

Augusto Boal wielokrotnie podkreślał, iż w najbardziej pierwotnym rozumieniu teatr jest to właściwa wyłącznie ludziom „zdolność obserwowania samych siebie w działaniu”. Teatr pozwala ludziom obserwować samych siebie i poprzez doświadczanie roli innej osoby wyobrażać sobie siebie – w teraźniejszości i w przyszłości¹. Niniejszy artykuł to próba podjęcia refleksji nad sposobami, poprzez które teatr może stanowić przestrzeń doświadczania siebie i samorealizacji osób z niepełnosprawnością ruchową.

Terapeutyczna rola teatru

Współcześnie pojęcie teatru rozumiane jest szerzej niż tylko jako działalność artystyczna. Coraz częściej mówi się o tzw. nowym teatrze, teatrze dla życia, teatrze poza teatrem. Pośród licznych nurtów tak rozumianego teatru coraz

¹ A. Boal, *Gry dla aktorów i nieaktorów*, Warszawa 2014, s. 26.

popularniejsza staje się terapia przez teatr, którą często podejmuje się w obszarze działań realizowanych na rzecz osób z niepełnosprawnością².

Terapia przez teatr, czyli teatroterapia to jedna z metod z zakresu arteterapii. Wśród jej uczestników często spotyka się osoby, które potrzebują pomocy psychologicznej i pedagogicznej, przede wszystkim w zakresie korygowania postaw społecznych, osiągania dojrzałości emocjonalnej, samorealizacji czy samopoznania. Proces ten skupiony jest z jednej strony na twórczym kreowaniu roli w spektaklu, z drugiej zaś na wewnętrznych procesach, które uaktywniają się podczas zaangażowania w grę. Gra teatralna powinna mieć charakter terapeutyczny, to znaczy umożliwiać twórczość według wyobrażeń o człowieku i o jego relacjach. W ten sposób, poprzez swobodny przepływ impulsów, uczuć, obrazów oraz identyfikację z rolą ma szansę odbywać się proces transformacji, czyli przemiany. Równocześnie jednak nie można pomijać finalnego efektu artystycznego spektaklu, który powinien być przedsięwzięciem o wysokiej jakości estetycznej³.

Wbrew schematom, przyjętym we współczesnej kulturze, teatr nie jest wyłącznie miejscem podziwiania sztuki oraz zaspokajania ludzkich potrzeb estetycznych. Teatr posiada bardzo dużą moc i potencjał, które można wykorzystywać na różne sposoby. Może on być miejscem poszukiwań, spotkań, przestrzenią doświadczania, eksperymentowania oraz bezpośredniego przeżywania⁴.

Główny walor terapeutycznej roli teatru polega na tym, iż człowiek może na scenie w sposób akceptowany społecznie realizować własne pragnienia, marzenia o byciu kimś innym, o byciu inaczej⁵. Najważniejszym elementem terapii poprzez teatr jest proces tworzenia, który ma za zadanie doprowadzić człowieka do określonej zmiany, a także przyczynić się do osiągnięcia celów w dziedzinach niezwiązanych ze sztuką, na przykład w edukacji czy socjoterapii. Efekt końcowy – przedstawienie – mimo iż istotny, nie jest najważniejszy⁶. Tak rozumiana terapia poprzez teatr pozwala na rozwój kompetencji poznawczych, emocjonalnych i społecznych, a także na podnoszenie jakości życia osób z niepełnosprawnością⁷. P. Bartoszak wskazuje z kolei, iż zastosowanie działań teatralnych w terapii pozwala na podnoszenie jakości życia każdej jednostki, która zdecyduje się na poddanie wpływom teatru⁸.

² A. Andrzejczuk, *Terapeutyczne aspekty aktywności teatralnej osób z niepełnosprawnością*, [w:] *Teatr: terapia – edukacja – asertywność – twórczość – rozwój*, red. M. Gliniecki, L. Maksymowicz, Słupsk 2004, s. 117.

³ A. Stefańska, *Zadania reżysera w pracy terapeutyczno-teatralnej z osobami niepełnosprawnymi intelektualnie*, [w:] *W kręgu sztuki i ekspresji dziecka, rozważania inspirujące*, red. K. Krasoń, B. Domagała, Katowice 2006, s. 337.

⁴ P. Bartoszak, *Teatroterapia. Teatr jako metoda terapeutyczna*, Saarbrücken 2014, s. 3.

⁵ K. Krzyżanowski, *Teatr a terapia. Terapeutyczna rola teatru*, [w:] *Teatr edukacyjny – komunikacja bez granic*, red. M. Gliniecki, L. Maksymowicz, Słupsk 2001, s. 142.

⁶ A. Andrzejczuk, *Terapeutyczne aspekty...*, s. 117.

⁷ Tamże, s. 122–126.

⁸ P. Bartoszak, *Teatroterapia...*, s. 16.

E. Konieczna zwraca uwagę, iż najważniejszym celem terapii poprzez sztukę jest „optymalizacja jakości życia, która ma prowadzić jednostkę do samo-realizacji”⁹.

Samorealizacja poprzez sztukę

Twórczość – czyli aktywne kreowanie działania jest podstawową potrzebą człowieka¹⁰. Ekspresja twórcza umożliwia człowiekowi zrozumienie, co oznacza być sobą wśród innych. Pozwala przenosić rozwiązania oraz doświadczenia zdobyte na scenie teatralnej na grunt codziennego funkcjonowania w środowisku społecznym¹¹.

Teatr, od czasu swych narodzin w starożytności, nie tylko dostarczał widzom wrażeń estetycznych, ale również wpływał na sposób, w jaki widzowie odbierają świat, uczestniczył w kształtowaniu ich osobowości, pomagał uwolnić emocje, podejmować decyzje oraz przezwyciężać różnorodne trudności. Przez wieki teatr stał się metodą pracy, „w której zatarły się jego pierwotne granice, zniknęła bariera widz – aktor, miejscem, gdzie każdy może stanąć na scenie i pokazać siebie – być tym, kim chce”¹². Teatr stał się w ten sposób jedną z najbardziej wyjątkowych sztuk. Pozwala on człowiekowi zamienić choćby na chwilę rzeczywistość w iluzję. Stwarza możliwość doświadczenia siebie na scenie, stania się na chwilę kimś zupełnie innym, spróbowania życia w innej rzeczywistości. Pozwala to uczestnikom podejmowanych działań na uwrażliwienie, uszlachetnienie oraz wyjście naprzeciw światu¹³.

A. Boal zwraca uwagę, że wśród głównych funkcji sztuki teatralnej leży uwrażliwianie ludzi na „spektakle” dnia codziennego. W nich aktorzy są swoimi własnymi widzami, scena zaś oraz widownia przenikają się. Każdy człowiek jest w rozumieniu Boala artystą, a poprzez teatr ma możliwość dostrzec to, czego zazwyczaj nie widzi, mimo iż mogłoby się to wydawać oczywiste. Gra teatralna „rzuca światło na scenę życia codziennego”¹⁴.

A. Stefańska wskazuje, że teatr, rządząc się własnymi prawami i priorytetami, stawiając zawsze w swoim centrum egzystencjalne przeżycia człowieka, może stać się dla osoby niepełnosprawnej specyficznym sposobem doświadczania siebie. Teatr pozwala na ukazanie emocji ludzkich, rozwijanie form ekspresji oraz zakresu komunikacji, ujawnianie własnych doświadczeń, a także na zdystansowa-

⁹ E. Konieczna, *Arteterapia w teorii i praktyce*, Kraków 2003, s. 26.

¹⁰ P. Bartoszak, *Teatroterapia...*, s. 5.

¹¹ K. Pankowska, *Drama. Zabawa i myślenie*, Warszawa 1990.

¹² P. Bartoszak, *Teatroterapia...*, s. 3.

¹³ Tamże, s. 16.

¹⁴ A. Boal, *Przesłanie z okazji Międzynarodowego Dnia Teatru 2009*, [za:] P. Bartoszak, *Teatroterapia...*, s. 32.

nie się do własnych przeżyć i doznań. Dodatkowo umożliwia wyrażanie siebie, czyli konkretyzację własnego wewnętrznego świata, która prowadzi do radości z samorealizacji oraz z działania na rzecz innych¹⁵.

Ekspresja teatralna pozwala na zaktywizowanie dyspozycji twórczych, stwarza człowiekowi możliwości kreacji i autokreacji. Może w ten sposób stać się procesem samorealizacji oraz komunikacji społecznej, jednak warunkiem koniecznym jest tu autentyczna wewnętrzna motywacja¹⁶.

Możliwości samorealizacji poprzez teatr przy ograniczonej sprawności ruchowej

Sztuka jest radością, z której płyną liczne wartości. Leżą one w zasięgu każdego człowieka¹⁷. Niepełnosprawność ruchowa nie musi być czynnikiem, który pozbawia człowieka możliwości czerpania z tych wartości. D. Podgórska-Jachnik zwraca uwagę, iż sprawność fizyczną postrzega się jako dodatkowy zasób i atrybut aktora, który ułatwia pracę nad rolą i osiąganie zamierzonych efektów scenicznych. Autorka zauważa jednak, że talent aktorski często wykracza poza ograniczenia fizyczne i pozwala odwrócić od nich uwagę¹⁸.

Współcześnie sztuka teatralna charakteryzuje się tendencją do maksymalnego upraszczania środków ekspresji. Dodatkowo, środki te coraz częściej są ze sobą zrównane¹⁹. Słowo, ruch, pantomima stają się równorzędnymi środkami teatralnego wyrazu. Tendencja taka sprawia, że ekspresja teatralna staje się bardziej dostępna dla osób z niepełnosprawnością ruchową, gdyż możliwy jest indywidualny dobór środków ekspresji do możliwości konkretnej osoby. P. Bartoszak zwraca uwagę, że wartość sceniczną mają nie tylko słowa, ale także gesty, ruchy czy mowa ciała, które stanowią podstawę porozumiewania się międzyludzkiego. Autorka podkreśla, że

w ten sposób w teatrze buduje się obraz, który działa i pobudza myślenie metaforyczne, a z nim emocjonalne. Uczucia motywują do działania, tworzenia. Włączając odbiorcę sztuki w proces poznawania świata poprzez nią, dajemy mu szansę na odkrywanie i zrozumienie świata, samego siebie oraz tajemnic międzyludzkich²⁰.

¹⁵ A. Stefańska, *Teatroterapia jako metoda kształtowania poczucia godności u osób niepełnosprawnych intelektualnie*, Poznań 2012, s. 8–9.

¹⁶ Tamże, s. 40–41.

¹⁷ P. Bartoszak, *Teatroterapia...*, s. 5.

¹⁸ D. Podgórska-Jachnik, *Refleksje o teatrze osób niepełnosprawnych w kontekście ich edukacji, samorealizacji i terapii*, [w:] *Stymulowanie potencjału twórczego osób z różnymi potrzebami edukacyjnymi*, red. E. Lubińska-Kościółek, K. Plutecka, Kraków 2011, s. 95.

¹⁹ M. Kowalczyk, *Teatr w świadomości uczniów*, Warszawa 1995, s. 11.

²⁰ P. Bartoszak, *Teatroterapia...*, s. 16.

Osoby niepełnosprawne poprzez działania teatralne mogą artykułować, co jest dla nich wartością lub dobrem. Mogą w akcie twórczym ukazywać swoją orientację moralną, dokonywać w tej przestrzeni samookreślenia. Teatr jest również przestrzenią, w której aktor może pokazać swoją wrażliwość, swoje zmaganie się z rzeczywistością, nierzadko także z własną niepełnosprawnością²¹.

T. Baro podkreśla, że rolą teatru w życiu aktorów z niepełnosprawnością jest odkrywanie świata i siebie w świecie. Akcentuje, że

teatr i sztuka dramatyczna mają stanowić podręcznik umożliwiający niepełnosprawnym aktorom zrozumienie życia – życia w ogóle i ich własnego, [...] aktorstwo nie może być pracą. Jest raczej drogą, procesem dojrzewania aktora. Z każdym nowym przedstawieniem, z każdą nową rolą i improwizacją, z każdą rozmową z reżyserem, niepełnosprawny aktor [...] odkrywa nowe składniki własnej osobowości. Odkrywa swe uczucia i pragnienia [...]. To ważny punkt wyjścia dla niepełnosprawnego aktora – odkrycie prawdziwego człowieka za maską niepełnosprawności²².

A. Stefańska zwraca uwagę, że pod wpływem ograniczeń psychofizycznych mogą stopniowo wygasać możliwości ekspresyjne człowieka, co przekłada się na obniżenie wewnętrznej motywacji do podejmowania ekspresji twórczej oraz do przetwarzania samego siebie i otaczającego człowieka świata. Autorka podkreśla także, iż ekspresja twórcza jest procesem niezmiernie ważnym w realizacji funkcji poznawczych oraz emocjonalno-motywacyjnych²³.

Poprzez działania sceniczne możliwe jest uruchamianie bogatych zasobów i możliwości człowieka, nierzadko większych niż do tej pory osoba mogła gdziekolwiek okazać²⁴.

T. Baro wskazuje, że człowiek niepełnosprawny może zaprezentować się na scenie jako człowiek dojrzały, niezależny, posiadający własne pomysły, pragnienia, osobiste spojrzenie na życie, zaś teatr

pozwała mu odegrać je na scenie – w jego własnym tempie, w oparciu o własną intuicję, przy użyciu jego własnej symboliki, gestów i słów, które samodzielnie wybrał dla tej akurat roli, w tej akurat chwili. W ten sposób poprzez powszechnie akceptowane zachowanie, jakim jest gra aktorska, [...] człowiek niepełnosprawny ustanawia prawo do własnego życia²⁵.

Przykłady dobrych praktyk

Mimo iż przez wiele lat twórczość teatralna zdawała się być niedostępna dla osób niepełnosprawnych, obecnie coraz częściej poprzez teatr z powodzeniem

²¹ A. Stefańska, *Teatroterapia jako metoda...*, s. 9.

²² T. Baro, *Teatr – terapeutyczny ekran*, „Scena” 2000, nr 4 (12), s. 17.

²³ A. Stefańska, *Teatroterapia jako metoda...*, s. 41.

²⁴ Tamże.

²⁵ T. Baro, *Teatr...*, s. 17.

dokonyuje się odkrywanie wspólnoty, przełamywanie uprzedzeń oraz integracja ludzi z różnych środowisk²⁶. Poniżej przytoczono przykłady kilku miejsc, w których osoby z niepełnosprawnością ruchową mogą realizować się poprzez teatr. Cechą, która łączy wszystkie opisane zespoły, jest fakt, iż tworzą one sztukę teatralną o wysokiej wartości artystycznej – ten zaś warunek, jak wskazuje A. Stefańska, jest konieczny w pracy teatralnej z osobami niepełnosprawnymi. Autorka podkreśla, że „przedstawienie teatralne ludzi niepełnosprawnych [...] powinno być przede wszystkim dobrym spektaklem, powinno być sztuką piękną i zaangażowaną w głęboki dialog z publicznością”²⁷.

Teatr Exit²⁸

Jest to krakowska grupa teatralna, która powstała w 2016 roku w ramach spółdzielni socjalnej zrzeszającej osoby z niepełnosprawnością ruchową. Grupa składa się z niepełnosprawnych ruchowo aktorów wspieranych przez kilku wolontariuszy, działalność swoją podejmuje we współpracy z Fundacją „Budzenie Pasji”. Grupa ma na swoim koncie jeden spektakl, trwają obecnie przygotowania do kolejnych.

Nazwa teatru jest pomysłem zaczerpniętym wprost z tytułu pierwszego spektaklu – który został zatytułowany właśnie *Exit*. Jak sami członkowie teatru wskazują, tabliczka „Exit” umieszczana w biurach, sklepach lub innych miejscach publicznych oznacza wyjście awaryjne. Dla niepełnosprawnych aktorów praca teatralna spełnia podobną rolę – pomaga wyjść z niewoli niepełnosprawności.

Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Macieja Sikorskiego – reżysera i opiekuna artystycznego teatru, który o podjęciu pracy teatralnej wypowiada się w następujący sposób:

Być może komuś będzie wydawać się, że to jest ciężkie bardzo, że tyle trzeba z siebie dać – bo trzeba iść do toalety z niektórymi z tych osób, niektórych trzeba nakarmić. Owszem trzeba. Gdy zaczynasz dawać coś z siebie, zaczynasz również dużo otrzymywać. Tak jest i tutaj. Otwierają mi się oczy. Na to jakimi pierdołami zajmują się ludzie w tym niby normalnym świecie. A tu? Nikt nie narzeka, nie złorzeczy. Sporo czynności, na które nikt z nas zdrowych nie zwróci nawet uwagi dla nich staje się nie lada wyzwaniem. Ci ludzie są dla mnie wielkim skarbem, wielką nauką.

Reżyser wskazuje również, w jaki sposób można wydobywać talent i możliwości pozornie ukryte:

²⁶ A. Stefańska, *Teatroterapia jako metoda...*, s. 106.

²⁷ Tamże, s. 107.

²⁸ Opis działalności Teatru Exit został oparty na materiale zawartym na stronie internetowej <http://budzenienasji.pl/spektakl-exit.html>.

Zespół jest kilkusobowy. Wszyscy są niepełnosprawni, większość porusza się na wózkach. Zacząłem to wszystko sklejać. Jak potłuczone skorupki. Okazało się, że mam tylko jedną osobę, która potrafi utrzymać figury niezbędne do wyświetlania cieni. To **Beatka**, jedyna kobieta w naszym zestawie. Bardzo się ucieszyłem i wcale nie przeszkadza mi to, że Beata nie chce nic mówić i nie odegra roli wymagającej opanowania tekstu i późniejszego jego odtwarzania. Ma przecież sprawne ręce! Może „wyświetlać” cienie. Kolejna osoba to chłopak – **Tomek**. Chyba najbardziej pogodny człowiek jakiego znam. Ma takie wielkie i „czyste” oczy, w których widać całą jego piękną duszę. Niezwykle kochany, serdeczny. Niestety nie jest w stanie w rękach nic utrzymać [...]. Ale nic to. Dostał rolę mówioną, gra Mojżesza. Nie ma mocnego głosu i mówi z dużym wysiłkiem. Zupełnie jak Mojżesz. Jest w roli, którą kreuje jakaś niezwykła prawda. O naszej słabości i o sile, która od nas nie pochodzi. Bardzo ucieszyłem się z kolejnego aktora. Niestety, **Marcin** też nie jest w stanie utrzymać figur, by pograć cieniami [...] Potrafi znakomicie recytować. Nie widzi za dobrze, ale nauka roli następuje przez powtarzanie czytanych przeze mnie fragmentów. Świetnie to wychodzi, szybko się uczy. Marcin często dociera do takich emocji w interpretacji tekstu, że wszyscy mamy łzy w oczach.

„Dotknij teatru” – projekt Łódzkiej Grupy KIJO²⁹

W ramach Międzynarodowego Dnia Teatru 2016 łódzka grupa teatralna KIJO przeprowadziła projekt warsztatowy, zatytułowany *Gry w koniec świata*. Uczestnikami projektu były zarówno osoby z niepełnosprawnością ruchową, jak też młodzież oraz zawodowi aktorzy.

Projekt dotyczył tematyki apokalipsy, rozpadu, odnajdywania się w nowym, nieznanym świecie. Uczestnicy poszukiwali reguł, mechanizmów i schematów, które rządzą postapokaliptyczną rzeczywistością. Szukali odpowiedzi na pytania: „Co robi człowiek wrzucony w nieznane? Jak tworzy się grupa i w jaki sposób «wchłania» samotną jednostkę na rzecz tworzenia «zbiorowości-masy»? W jakim stopniu ta jednostka staje się jej częścią z własnej woli, a w jakim jest to wymuszone?” Za pomocą środków scenicznych podjęta została też pogłębiona refleksja dotycząca niepełnosprawności: „Czym jest niepełnosprawność ruchowa? W jakim stopniu tego rodzaju niepełnosprawność wynika faktycznie z czynników fizycznych, a w jakim jest to projekcja naszego umysłu?”

Projekt pozwolił na ukazanie, iż teatr ruchu, teatr tańca jest dostępny dla wszystkich, potencjalne zaś bariery, przeszkody wynikają głównie z ludzkich umysłów. Szeroka grupa uczestników oraz liczne przestrzenie artystyczne wykreowane w projekcie pozwoliły na stworzenie niepowtarzalnego, wyjątkowego języka scenicznego.

²⁹ Opis projektu został przygotowany na podstawie informacji zawartych na stronie internetowej <http://www.taniecpolska.pl/ogloszenie/show/4122>.

INTEGRA³⁰

Jest to grupa taneczno-ruchowa działająca przy Bytomskim Teatrze Tańca i Ruchu ROZBARK od 2014 roku. Za swój cel stawia przełamywanie barier tanecznych dotyczących szeroko pojętej niepełnosprawności. Członkowie grupy akcentują, że

idea, która nam towarzyszy jest integracja między osobami pełno- i niepełnosprawnymi. Wierzmy, że chęć do działania, wyrażania siebie poprzez teatr i taniec jest tą siłą, która może połączyć ludzi i wykrzesać z nich to, co najlepsze. INTEGRA jest przestrzenią dla ludzi i między ludźmi, jest ich azylem i strefą wolności.

Grupa ma na swoim koncie dwa spektakle – *Sen* oraz *Inni*. Obydwa są efektami wielomiesięcznej pracy warsztatowej. W czasie warsztatów uczestnikom stworzono okazję poznania swoich możliwości taneczno-ruchowych, doświadczenia własnego ciała oraz swoich specyficznych, indywidualnych ruchów, gestów, zachowań.

Obydwa spektakle grupy są opowieściami o wewnętrznych przeżyciach uczestników. Dotykają tematyki niepełnosprawności, inności, pobudzają do refleksji, czym właściwie jest niepełnosprawność, kim jest człowiek niepełnosprawny. Aktorzy nie obawiają się ironii, podejmują próby prześmiewania litości czy lekceważącego stosunku do osób niepełnosprawnych.

INTEGRA dąży do przełamywania barier i stereotypów związanych z postrzeganiem osób niepełnosprawnych. Przykład jej aktorów pokazuje, że niepełnosprawność ruchowa nie wyklucza możliwości ekspresji ruchowej i samorealizacji poprzez teatr.

Podsumowanie

Podejmując działania z zakresu teatroterapii należy pamiętać, że teatroterapii nie można rozpatrywać wyłącznie w kategorii teatru lub wyłącznie w kategorii terapii. Procesy te są ze sobą ściśle związane. Najistotniejszym ich elementem jest rozwój osobowości poprzez kontakt i tworzenie sztuki o wysokich walorach artystycznych.

Opisane powyżej przykłady ukazują, że wiele osób z niepełnosprawnością ruchową posiada ogromne predyspozycje aktorskie i chętnie realizuje się poprzez teatralne środki wyrazu. Wskazują one również, że warto podejmować wyzwania związane z inicjowaniem pracy teatralnej wśród osób z niepełnosprawnością ruchową, gdyż dla wielu z nich doświadczenia takie są źródłem rozwoju osobowości i pozytywnych przeżyć.

³⁰ Opis grupy został przygotowany na podstawie materiałów zawartych na stronie internetowej <http://www.teatrozbark.pl>.

Bibliografia

- Andrzejczuk A., *Terapeutyczne aspekty aktywności teatralnej osób z niepełnosprawnością*, [w:] *Teatr: terapia – edukacja – asertywność – twórczość – rozwój*, red. M. Gliniecki, L. Maksymowicz, Słupsk 2004.
- Baro T., *Teatr – terapeutyczny ekran*, „Scena” 2000, nr 4 (12).
- Bartoszak P., *Teatroterapia. Teatr jako metoda terapeutyczna*, Saarbrücken 2014.
- Boal A., *Gry dla aktorów i nieaktorów*, Warszawa 2014.
- Konieczna E., *Arteterapia w teorii i praktyce*, Kraków 2003.
- Kowalczyk M., *Teatr w świadomości uczniów*, Warszawa 1995.
- Krzyżanowski K., *Teatr a terapia. Terapeutyczna rola teatru*, [w:] *Teatr edukacyjny – komunikacja bez granic*, red. M. Gliniecki, L. Maksymowicz, Słupsk 2001.
- Pankowska K., *Drama. Zabawa i myślenie*, Warszawa 1990.
- Podgórska-Jachnik D., *Refleksje o teatrze osób niepełnosprawnych w kontekście ich edukacji, samorealizacji i terapii*, [w:] *Stymulowanie potencjału twórczego osób z różnymi potrzebami edukacyjnymi*, red. E. Lubińska-Kościółek, K. Plutecka, Kraków 2011.
- Stefańska A., *Teatroterapia jako metoda kształtowania poczucia godności u osób niepełnosprawnych intelektualnie*, Poznań 2012.
- Stefańska A., *Zadania reżysera w pracy terapeutyczno-teatralnej z osobami niepełnosprawnymi intelektualnie*, [w:] *W kręgu sztuki i ekspresji dziecka, rozważania inspirujące*, red. K. Krasoń, B. Domagała, Katowice 2006.

Netografia

- <http://budzeniepasji.pl/spektakl-exit.html>
<http://www.taniecpolska.pl/ogloszenie/show/4122>
<http://www.teatrrozbank.pl>